

K. HORVÁTH ZSOLT

KÍVÜL

Mérei Ferenc és Párizs, a „vad” tartomány

Mérei Ferenc emlékének, születésének 100. évfordulója alkalmából

■ 1. Azoknál az embereknél, akik Magyarországot emigráció címszó alatt valamikor, hosszabb-rövidebb időre, esetleg örökre, mindenesetre tartósan elhagyták, sok-sok okadatolást és ezzel kapcsolatos magatartásformát találhatunk. Többnyire gazdasági (nyomor, munkanélküliség, tartós nélkülözés) vagy politikai (jobboldali rezsimiek a baloldaliakat és fordítva) kényszerről, sőt az értelmiség esetében még kulturális hatásról is beszélhetünk. A század eleji alkotó értelmiséggel kapcsolatban fogalmaz úgy Hanák Péter, hogy „a nagy kulturális erjedésben Budapesten is hangot kapott a közösségből és a közéletből kihulló egyén szecessziós életérzése: a menekülés a silány és a fenyegető valóság elől, a sehova sem tartozás keserve”.¹ Jóllehet az idézett fejtegetésben Hanák inkább a dzsentrifikálódott, lesüllyedt kismemesség ideáltipikus hangulatához köti mindezt (melynek színterint Krúdy és Gulácsy a megjelenítője), ugyanakkor aligha vitatható, hogy mind ebben nem az életérzés társadalmi helyzete, mint inkább – ahogyan a szerző maga is utal rá – a formálódó modernizmusban a kulturális azonosságok, viszonyítási pontok keresése a döntő elem.² Ide sorolja a nyelvi – főként a *Nyugat* kapcsán az irodalmi nyelvek – megnyilatkozási formák meg- és újraalkotásának igényét, Bartók és Kodály apropóján a népi gyökekre visszamenő zenei identitás- és motívumkeresést (melynek egyes rétegei, mint a sorozat előző írásában utaltunk rá, Vajda Lajosnál vagy a Munka népdalkörben is megtalálhatók voltak), s tanulmá-

nyában ide sorolja Mary Gluck – részben szintén Hanák nyomán – a művészi identitás és a művészi szerep keresésének történetét. Nem túl meglepő módon ennek kulcsfiguráját gyakorlatilag mindenki – Lukács Györgytől Balázs Bélán át Szerb Antalig – Adyban találja meg.³

Az amerikai történésznő azonban Ady korai recepciójából kiemeli a primitivizmus fogalmát, s ezt részben az avantgárd szemléletéhez köti, mely a „primitívben”, a „törzsiben” egyrészt a modern művész képét, másfelől a kortárs társadalom komplex kritikáját fedezi fel. Mint megjegyzi, „ugyanakkor a primitivizmus kevésbé esztétikai stílus, mint inkább a modern társadalomban élő avantgárd művész szerepével és funkciójával kapcsolatos allegória. A radikális esztétikai identitás és a primitív közötti kapcsolat első látásra paradoxnak tűnhet. Hasznos lehet azonban felidézni azt, hogy az európai kulturális képzeletben a primitívnek mindig központi szerepe volt. [...] Különböző formákban, de az irodalmi primitív az európai kultúra » egzotikus másik«-át jelentette meg, fantáziák megtestesülését az ártatlanságról, egyszerűségről, kalandról, szexuális elégedettségéről vagy eltérő »természetes« értékekét, olyanokét, melyek kívül rekedtek a modernitás mesterséges keretein, s melyekkel meg lehetett határozni és tesztelni annak határait. [...] A primitív tehát egyre inkább »természetes« arisztokratának ábrázoltatik, akit ösztönös szépérzéke egyfajta esztétikai szakértővé avatott a modern társadalomban.”⁴

Ezt a beállítódást hagyományosan Charles Baudelaire *A modern élet festője* című írásáig szokás visszavezetni, melyben új definícióját adja a szónak: amennyiben a modernizmusban a művészi gyakorlat eloldódik az esztétikán túli elvektől, úgy ez a kezdetét jelenti annak, hogy a tiszta művészetnek és a tiszta irodalomnak autonóm helye legyen a modern társadalomban.⁵ Ebben az autonómiának a kiterjesztett gondolata a fontos és lényeges, miszerint az ember aktívan formálja, alakíthatja saját jelenét s benne önmagát; vagyis ez a megváltoztató attitűd *a korra és magára a szubjektumra* egyaránt igaz. A „Mí a felvilágosodás?” című szövegében Michel Foucault maga is elemzi ezt a szöveget, s a dandyizmus kapcsán úgy fogalmaz, hogy „a modernség Baudelaire számára nem egyszerűen a jelenhez való viszony egy formáját jelenti, hanem egyben olyan viszonyt, amit önmagunk számára kell létrehoznunk. A modernség tudatosan vállalt attitűdje megkerülhetetlenül kötődik az aszketizmushoz. Modernnek lenni nem annyit tesz, hogy úgy fogadjuk el magunkat, ahogyan a múlt percek sodrában vagyunk, hanem önmagunkat bonyolult és nehéz munkafolyamat (*élaboration*) tárgyának kell tekintenünk.”⁶ Ezt mind Baudelaire, mind Foucault elsősorban *esztétikai* feladatnak tekintik, s az *esztétikai* mint jelző itt a beavatkozás, a megformálás az emberi érzékiségre vonatkoztatott.⁷

Különös, hogy azok a kultúratörténeti vizsgálatok, melyeket fentebb idéztem, minden esetben Ady Endrében fedezték fel a modernség kulcsfiguráját, s tudomásom szerint (talán Forgács Éva kivételével) sosem kapcsolták össze ezt a művészi szerepet, sőt *kulturális modellt* Kassák Lajos komplex, mind szerzői, mind életrajzi személyével, művészetszervezői, sőt törzsfőnöki szerepeivel.⁸ Lehet, hogy ez utóbbi hatás valamivel későbbi is, és nem is olyan általános, kulturális érvényű, ám mégis jelentőséggel bír az avantgárd szubkultúrában, sőt talán azon túl is.

2. Mérei Ferencet elsősorban pszichológusként, pedagógusként (esetleg szakpolitikusként) ismeri, ha ismeri a mai közvélemény, s ha publikált, írásos életművét tanulmányozzuk, könnyen lehet, fel sem fedeznénk sem személyiségében, sem műveiben a fentebb röviden elemzett attitűdöt, melyet számára Ady és Kassák közvetített. E baudelaire-i beállítódást visszatekintésében így fogalmazza meg: „az én szubkultúrámban nem szokás leborulni, még Baudelaire, Kafka vagy Bakunyin előtt sem, pedig ők igazán leborulásra készítetik a gondolkodó halandót. A Rossz az avantgárd világ üzenetét hordozza: »ne az ősoktól tanulj, hanem magad csináld az életet, és a megélt életekből csinálj művészetet.« Ne mintát kövess, bármilyen szép és vonzó is a modell, »Segui di tuo corso e lascia dir le genti.« Danténak ez a szépséges gondolata azt jelenti: „kövesd a magad útját, hadd beszéljenek az emberek”. [...] Nagyjából ötszáz év múlva Marx Károly ismert német magántanár *A tőke* című többkötetes röpiratának mottójául használta ezt az idézetet. Az én szubkultúrámnak is ez lenne a mottója, ha valaki azt kérné, hogy mottót írjak ehhez az egységhez. Most pedig visszamegyek Kassákhoz, akitől örök kedvet kaptam az *önmagamból táplálkozó avantgárdhoz*.”⁹

Ady közvetett szerepe természetesen nem elhanyagolható itt sem, mégis Kassák közvetlen hatására érdemes összpontosítanunk, mivel vele Méreinek nemcsak olvasói, de személyes kapcsolata is volt. „Nemcsak a szót tanultam tőle, a jelenséget is. Orosz ingben jártam, mert akkor az avantgárd elsősorban szovjet jelenség volt. Aki valami újat akart és levett mindent, ami régi, az »vigyázó szemét« Párizs után Moszkvára vetette. Én még elég tudatlan és elég gögös voltam ahhoz, hogy semmit se akarjak tanulni, kizárólag a tehetségemben bízzak, és bizonyos legyenek abban, hogy mindent (az egész létet) saját képességemből fakadóan majd felfedezem. Ez volt akkor az avantgárd ideológiája.”¹⁰ Majd a kassáki hatást tovább-

fűzve így folytatja: „Mindenben utánoztuk: talán az Ő nyomában jártuk be gyalogosan vagy ingyen utazva Németországot (a weimarit), Őt utánozva mentünk el Párizsig, s ettünk nagykanállal péntek este a Zsidó Segélyegylet menzáján. S ami a legfontosabb: az Ő hatására lettünk avantgardisták; ez már megszabta életünket: ezen a talajon született Vajda és Bálint festészete, a Halász Színház és a *Lélektani Napló* s mindenekelőtt közös kincsünk, a Rendezvényirodalom.”¹¹ Úgy vélem, hogy az idézett részben két módfelett izgalmas paradoxon feszül. Az első nyilvánvalóan az önmagát alakító élet hitvallásának feltárása, melyet rögtön megkérdőjelez Kassák törzsfőnöki figurájának szinte gépies másolása, követése. A másik pedig a kulturális orientáció megválasztása: Párizs, Ady Párizsa a múlté, ma a progresszív avantgardisták keletre, azaz Moszkvára tekintenek. Az utóbbi elmentmondásra látszólag könnyű a válasz: hová ment Mérei Ferenc 1929-ben? Párizsba. Az elsőre némileg bonyolultabb, tudniillik az autonómia és a külsőségekben is megnyilvánuló mintakövetés ugyan összeférhetetlennek tűnik. Biztosan tudható, hogy a kör, ahol Mérei mind az eszmével, mind annak külsőségeivel találkozott, az éppen formálódó Munkakör volt, melynek tagjai 1930 után afféle Hassliebeként tekintettek Kassákra. Megalakulásakor, 1928-ban természetesen követték őt, ám 1930 nyarán már antagonisztikus ellentétek feszültek a csoportban.¹² Mérei mindösszesen egy évet töltött el a kör peremén, nincs visszaemlékezés, mely nevét, ottlétét megőrizte volna, ám számtalan utalásból és személyes beszélgetésből tudható, hogy azért oda tartozott, „a fiúk emlegették őt”.¹³ A jó időszakot megtartotta az emlékezete, a hatás, amit Kassáktól kapott, egy életen át kitartott, ugyanakkor az a személyes konfliktuson alapuló sértettség, megbánottság, mely például Vas Istvánt jellemezte, elkerülte őt.¹⁴

Úgy hiszem, hogy Mérei ennél jóval többet vett át Kassáktól, olyat is, melyet nem tár fel az idézett részletben (és más-

hol sem): a törzsi gondolatot, mint a primitívhez való latens vonzódást. A *Totem és tabura* utalva Vas István többször is törzsként írja le a Munka-kört, melynek természetesen Kassák a törzsfőnöke, az atyja, akinek szent feladata az egység megőrzése; e szerepét, természetesen a konfliktus emléktől befolyásolva, negatívnak tartja.¹⁵ Mérei azonban kifejezetten pozitív konnotációkat fűzött a primitív gondolathoz, s Párizsban többedmagával meg is alapította a Törzset, jóllehet nevének tisztázatlan etiológiája jól jellemzi a keletkezés homályosságát, tisztázatlan hagyományát. Míg Román József egy datálatlan, valamikor az 1930-as években keletkezett rendőri jelentésre utal, mely már „törzsnak” nevezi a – politikai értelemben – Justus Pál körül kialakuló csoportot, addig Mérei a Sorbonne kávéház világából eredezteti azt.¹⁶ „Ebbe a párizsi csoportba (ti. Vajda Lajos, Bálint Endre stb.) kerültem bele, amit azután »törzsnak« nevezünk Durkheim nyomán. Azaz én neveztem el így, mert én olvastam szociológiai könyveket, Durkheimet is. Ő mondta azt, hogy a törzs, a klán két egységből, két frátriából áll. Mi is két frátria voltunk, az istenesek és a pogányok. Főlöszlegesen mondanom, hogy én inkább a pogányokhoz tartoztam.”¹⁷

Megint több szinten vonhatók le tanulságok. Egyfelől, már a szóhasználat is érdekes: törzs, klán, frátria, pogány, azaz a teljes szókészlet valamilyen időben a modern előtti, térben pedig azon kívüli világba kalauzolja el a mai befogadót, másfelől pedig az a tanulságos, ahogyan Mérei az avantgárd világból nyert tapasztalatait, beállítódását hogyan ötvözi a párizsi egyetemi világban elsajátított társadalomtudományos érdeklődéssel. Onnan tudható, hogy Párizsban (és nem Budapesten) olvasta a *Vallási élet elemi formái* című művet, merthogy meg sem említi, hogy 1909-ben, vagyis franciaországi megjelenése (1912) előtt Jászi Oszkár kéziratból publikált belőle két részt is a *Huszadik Században*.¹⁸ Itt lehet megemlíteni a fiataloknak a szocialista, kommunista tanokhoz való viszonyát éppen

kommentáló Jászi Oszkár egy 1905-ben, párizsi tartózkodása idején tett megjegyzését, mellyel a „Marx-fetizmus” vallásos karakterét emeli ki. „Oh Marx! Az új istenség! A szocializmus nagy fétise! [...] Ez az új bálványimádás kétségtelenül megérdemelne egy külön tanulmányt: mert a vallási rendszerek régi praxisa újul fel benne.”¹⁹

Amikor Mérei 1928-ban Párizsba érkezett, rögtön aktívan bekapcsolódott a mozgalomba, előbb az *Union Fédérale des Étudiants*-ba (UFE), majd a Francia Kommunista Párt magyar szekciójába, aktív tevékenységet pedig leginkább az 1924-től betiltásáig, 1929-ig működő *Párisi Munkás* című, hivatalosan a CGTU (*Confédération Générale du Travail Unitaire*) kötelékébe tartozó Magyar Szakmaközi Bizottság magyar nyelvű lapjánál fejtett ki.²⁰ Nem klasszikus újságírói munkára kell itt gondolnunk persze, hanem komplex, az alkalmankénti anonim cikkírást, korrektúrázást, levonatszállítást is magában foglaló különféle konspirációs ügyletekre.²¹ Mindemellett 1929 őszétől a Sorbonne hallgatója lett, előbb német filológia, majd neveléstudomány, végül morál és szociológia stúdiumokat hallgatott, s csak ezután jutott el – első sorban a marxizmuson keresztül – Henri Wallonhoz, akinek a tanítványa lett.²²

Annyit még érdemes megjegyezni, hogy a kommunista vagy kommunista érzelmű franciaországi magyar emigránsokat természetesen nemcsak a hivatalos, rendszerhű magyar sajtó sújtotta negatív stigmával, hanem szemmel tartotta, üldözte, s ha tehetette, nyomban ki is utasította az ország területéről a francia rendőrség is.²³ Nem meglepő tehát, hogy számos (ma már szabadon kutatható) dossziét fektettek fel a magyar kommunistákról a rendőrség munkatársai; cselekményeik súlya és jellege leginkább az akciókat követő esetleges letartóztatások fényében követhető leginkább. Ezek jellegüket tekintve inkább felforgató (megzavarni a Trianon-megemlékezést), rendzavaró (kövekkel megdobálni a Magyar Királyi Legátus épületét, ablakait betörni), szolida-

ritási bizottság-szervező (Karikás-bizottság, Rákosi-bizottság, Szeptember elseje-bizottság stb.), feliratelhelyező (pl. Libérez Car!), röpcédulaszóró, azaz az utcai szimbolikus politizálás számos klasszikus jegyét magukon hordozó tettek voltak, melyeknek nem annyira effektív, mint inkább identitásfenntartó szerepük volt. Valódi kárt nem okoztak, tüntető megjelenésük értelmetlen volt. Míg a francia rendőrség definíció szerint a rendzavarás megfékezése címén lépett fel ellenük, valójában az akcióban letartóztatottakat minden lehetséges módon igyekezett kitiltani az ország területéről.²⁴ Saját bevallása szerint 1930-ban kiutasították Franciaországból, s az időközben hazatért Heisler Tibor papírjaival élt, csak az egyetemre iratkozott be saját nevével.²⁵ 1933-ban újabb fordulat állt be: mint a *Munkásélet* című lap ismertette, Méreit 23 társával egyetemben frakciózás és jobboldali opportunizmus vádjával eltávolították a magyar emigráció soraiban végzett pártmunkából, míg másokat egyszerűen kizártak a pártból.²⁶ Az áthelyezettek között volt Aranyossi Magda és Mérei Ferenc, a kizártak között pedig Lengyel Vilmos, Tordai Győző, Venéczi János.

3. Nem folytatjuk tovább a tudatos kívülállás és az elszenvedett kizárások sorát, pedig bőven tudnánk még Mérei Ferenc életéből példákat említeni, a munkaszolgálattól az 1950-es, a neveléstudományból való drasztikus eltávolításon át az 1959-es elítélésig és börtönbüntetésig, és így tovább. Csak egyetérthetünk Erős Ferencel, aki szerint Mérei „emigráns volt, belső emigráns, kiközösített, diszkriminált és üldözött, aki a legszélsőségebb »marginalitás«, a pusztulásra ítélt munkaszolgálatos helyzetéből tért vissza – a diadalmas »felszabadítók« oldalán – [...] ugyanabba a társadalomba, mely korábban őt is kirekesztette”.²⁷ Ebből vonja le a következtetést Erős, hogy „Mérei egész életművének középpontja – az együtteség mellett – az informális stratégia, a peremhelyzet problémája”.²⁸ Itt ér-

demes hangsúlyozni, hogy ez részben elszenvedett helyzet, részben tudatosan vállalt szerep volt. Aligha pusztán véletlen az az egybeesés, hogy a fentebbi, Baudelaire kapcsán bevezetett Foucault-szöveg hely ugyanazt a szót használja az önmagunkon való munkára (*élaboration*), mely Mérei lélektani gondolkodásának is alapegysége volt: az „elaboráció” fogalma.²⁹ Ahhoz azonban, hogy a Karinthy Frigyes nyomán emlegetett programot – tudniillik, hogy „nem szabad úgy itthagynunk a világot, ahogyan találtuk” – be tudjuk teljesíteni, önmagunkon is dolgoznunk kell.³⁰ Úgy vélem, hogy Mérei Ferenc élete baudelaire-i értelemben vett „modern élet” volt, melynek középpontjában, paradox módon, a primitívhez, a törzsihez, a természeteshez, a gyermekihez vonzó, az avantgárdtól ihletett „kívül” fogalma állt. (Nem mellékes, hogy Baudelaire a „vad” fogalmához a „gyermekit” társítja idézett írásában.) Ha tehát igaz az, amit az esszé elején felvetettünk, jelesül, hogy a formálódó modernizmusban a kulturális azonosságok, viszonyítási pontok keresése a döntő elem, úgy Mérei megítélésünk szerint az avantgárd esztétikájában, sőt etikájában találta meg azonosítási pontjait, s e választás hol latens, hol explicit módon végigvonult élettörténetén. Az is igaz, hogy bár e hatás eredője Kassák Munka-köréhez és az akkori baloldali

mozgalmakhoz kapcsolódott, ám a beállítódásból sosem formálódott volna tudományos nézetű, ha nem Párizsba „menekül” (ahogyan egy interjúban megfogalmazta).³¹ Úgy tűnik tehát, hogy azok az élményelemek, foszlányok, töredékek, melyeket Budapesten, avantgárd környezetben szívott magába, Párizs tudományos, mozgalmi és mindennapi tapasztalatában összegződtek, értek be, s így Párizs vált a „kívülállás” szocializációs terévé, az önmagát és a világot formálni igyekvő Mérei Ferenc „vad” tartományává.

MÉREI
UNIVERSITÉ DE PARIS
FACULTÉ DES LETTRES

Écriture très lisiblement.

Nom, prénoms : Mérei Ferenc François

Lieu, date de la naissance : Budapest, le 24 novembre 1909.

Nationalité de l'Étudiant : Hongroise

Adresse de l'Étudiant : 21 rue de la République
5200 98-100
15 rue Rollin

Adresse des parents : Budapest, 7 Vilmos mezejárás u. 21.

Résidence du tuteur :

Grades dont l'Étudiant est pourvu :

Quel examen prépare-t-il à la Faculté?

SIGNATURE DE L'ÉTUDIANT,
François Mérei

VOIR AU VERSO

Mérei Ferenc beiratkozási lapjának előoldala (Sorbonne, Párizs)

■ JEGYZETEK

1. Hanák Péter: A Kert és a Műhely. Reflexiók a századforduló bécsi és budapesti kultúrájáról. In: A Kert és a Műhely. Gondolat, Bp., 1988. 165.
2. Modernitás és modernizmus szétválasztására lásd Gyáni Gábor: Modernitás, modernizmus, identitásválság: a fin-de-siècle Budapest. Aetas 2004. 1. 131–144.
3. Lukács György: Ady Endre. (1909) In: Magyar irodalom – magyar kultúra. Magvető, Bp., 1970; Balázs Béla: Ady Endre mitológiája. Huszadik Század 1919. 6. 104–107. (E szám valamennyi írása Adyval foglalkozik, köztük Jászi Oszkár, Földessy Gyula, Csécsy Imre, Pikler Gyula és mások írásai.)
4. Szerb Antal: Az Ady-mitosz és a Drang nach Westen. (1939) In: Mindig lesznek sárkányok. Összegejtött esszék, tanulmányok, kritikák. (Szerk. Papp Csaba) Magvető, Bp., 2002. II. 436–440.
5. Mary Gluck: The Modernist as a Primitive: The Cultural Role of Endre Ady in Fin-de-Siècle Hungary. Austrian History Yearbook 2002. 33. 149–162; Mary Gluck: Interpreting Primitivism, Mass Culture and Modernism: The Making of Wilhelm Worringer's Abstraction and Empathy. New German Critique 2000. 80. 149–169. Lásd még Marianna Torgovnick: Gone Primitive: Savage Intellectuals, Modern Lives. University of Chicago Press, Chicago, 1990.
6. Charles Baudelaire: A modern élet festője. In: Charles Baudelaire válogatott művészeti írásai. Képzőművészeti Alap, Bp., 1964.
7. Michel Foucault: Qu'est-ce que les Lumières? In: Uő.: Dits et écrits, Gallimard, Paris, 1994. IV. 564.
8. Vö. Sutyák Tibor: Michel Foucault gondolkodása. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2007. 170.
9. Vö. Forgács Éva: A kultúra senkiföldjén. Avantgárd a magyar kultúrában. In: Második nyilvánosság. XX. századi magyar művészet. (Szerk. Jolsvai Júlia) Enciklopédia, Bp., 2002, 10–65.
10. Mérei Ferenc: A Jó és a Rossz határán. Bevezető. In: A Jó és a Rossz határán. Rendezvényirodalmi szöveg-gyűjtemény, kiadatlan gépirat, 1985. 13. (Az én kiemelésem.) A Das Kapital első kiadásának

(1867) előszavát foglalta össze (valóban egyfajta mottóként) Marx ily módon. Mérei az avantgárdot következetesen avantgarde-nak írja, Párizst pedig Paris-nak; jöllehet a kulturális beállítódás szempontjából nem lényegtelenek ezek az apró ortográfiai jelek, ám itt az egyszerűség végett magyaros formában közlöm őket.

10. Mérei Ferenc: i. m. 14.

11. Mérei Ferenc: i. m. 15.

12. Bővebben György Péter: Az elsikkasztott forradalom. Kassák 1926 után: a hazatérés tanulságai. Valóság, 1986. 8. 79. sk. és K. Horváth Zsolt: A munkáskalogagathia pillanata. Költészet, társadalomkritika és a munkáskultúra egysége: Justus Pál és a Munka-kör. Café Babel 2008. 56. 151–163.

13. Biró Gáborné Horváth Klárával és Román Józseffel folytatott beszélgetések tették egyértelművé ezt. Sajnos a kutatás megkezdése óta mindketten meghaltak, ám segítőkészségükért mindmáig hálával tartozom nekik.

14. Pl. Vas István: Nehéz szerelem. Szépirodalmi, Bp., 1972. 860.

15. Vas István: i. m. 569, 860.

16. Román József: Nem! Párttörténeti mellékszálak. Valóság 1989. 5. 99.

17. A szabadság első pontja: szeretni az életet. Beszélgetés a 75 éves Mérei Ferencel. (Szerk. Bagdy Emőke) Magyar Pszichológiai Szemle 1985. 3. 251. Egyébként maga a közlés is homályos, hiszen sem Vajda, sem Bálint nem volt még ekkor Párizsban.

18. Émile Durkheim: A vallásos gondolat eredetéről alkotott klasszikus rendszerek kritikai vizsgálata. Huszadik Század 1909. 5. 417–442; 6. 528–547. A magyar társadalomtudomány nagyobb dicsőségére a teljes fordítás viszont csak 2004-ben jelent meg Vargyas Gábor szakmai irányítása alatt. Émile Durkheim: A vallási élet elemi formái. Totemisztikus rendszer Ausztráliában. L'Harmattan, Bp., 2004.

19. Jászit idézi Litván György: Jászi Oszkár. Osiris, Bp., 2003. 50. (Az én kiemelésem.) Nem tárgyalható itt alaposabban Mérei később is működtetett, s az 1950-es években új erőre kapó magántársasága, az ún. Törzs. Ebben (illetve később tanítványi csoportjaiban) Kassák mint közvetlen élmény és Durkheim mint olvasmány alapján mindvégig, többé-kevésbé tudatosan működtette a törzsi társadalmak vallásos elképzeléseiből szabadon átemelt a szent/profán, illetve a vezető/vezetettek dualitásokat. Jöllehet Mérei önmagát a pogányokhoz sorolta, lehetetlen nem észrevennünk, hogy társasági szertartásaik, utalásos magánnyelvezetük, továbbá belső, meglehetősen sajátos normarendszerük miatt, nyersen fogalmazva, egy „törzsi” alapon szerveződő profán magánvallást alakítottak ki. Zsolt K. Horváth: L'extension du domaine de la vie privée. Ferenc Mérei et le groupe 'Tribu' à Budapest. 1950–1956. Histoire@Politique. Politique, culture, société 2009. 7. (hálózati közlés: <http://www.histoire-politique.fr/>).

20. Archives de la Préfecture de Police (APP), BA 2182 – 163.301 (1929. augusztus 5.): A párizsi rendőrprefektus levele, melyben értesíti a minisztert, hogy a belügyminiszternél közbenjárt a Párisi Munkás című magyar kommunista lap terjesztésének és árusításának betiltásáért.

21. Lásd Aranyossi Magda: Rendszertelen önéletrajz. Kossuth, Bp., 1978. 144–154; Löffler A. Pál: A magyar emigráció Franciaországban a két világháború között. Kézirat, é. n. [1965 körül] Országos Széchényi Könyvtár Kézirtára, Quart. Hung. 4223.

22. Archives Nationales, Académie de Paris, Faculté des lettres (1823-1953) AJ 16 5004: Fichiers individuels des étudiants nés entre 1808 et 1925: François Mérei.

23. Szemléletes példája lehet ennek a párizsi emigránsok kapcsán Mályusz Elemér: A vörös emigráció. Napkelet 1931. augusztus. 8. 714–753.

24. APP, BA 2182; BA 1681; BA 1939; BA 1938 számú dossziék (pagináció nélküli) ügyiratai számolnak be ezekről az eseményekről. Lásd még Clifford Rosenberg: Une police de 'simple observation'? Le service actif des étrangers à Paris dans l'entre-deux-guerre. Genèses 2004. 54. 53–75; Donald N. Baker: The Surveillance of Subversion in Interwar France: The Carnet B in the Seine. 1922-1940. French Historical Studies 1978. 3. 486–516.

25. Bajomi Lázár Endre: Mérei–Mák. Kritika 1986. 11. 24.

26. Lásd Munkásélet 1932. november 5. Ezt a Rákosi-korszakban, midőn eltávolították a magyar neveléstudomány éléről, egyebek mellett a felfüggesztést is súlyos vétségként értékelték. Lásd Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS–276–53–47. ó.e. 16–17. (1950. március 9.)

27. Erős Ferenc: A marginális identitás problémája Mérei Ferenc életművében. In: Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulója alkalmából. (Szerk. Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária) Animula, Bp., 1989. 28–29.

28. Erős Ferenc: i. m. 29.

29. Például Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes: Gyermeklélektan. Gondolat, Bp., 1975. 3. kiadás, különösen 265–273.

30. Idézi Devecseri Gábor: Ember a cirkuszban. Karinthy Frigyesről. In: Lágymányosi istenek. Összeűjtött esszék, tanulmányok. Magvető, Bp., 1979. 109.

31. Politikátörténeti Intézet Levéltára (PII), fonszám nélküli sajtóanyag, Mérei Ferenc-interjú 1986. 3.